

Afrikanyň maşgala döwletleri

Category: Kitapcy, Publisistika

написано kitapcy | 25 январа, 2025

Afrikanyň maşgala döwletleri AFRIKANYŇ MAŞGALA DÖWLETLERI

Özüni imperator diýip ygylan eden Merkezi Afrika Respublikasynyň prezidenti Žan Bedel Bokassa / Surat: AFP

ABŞ-nyň 44-nji we ilkinji garaýagyz prezidenti Barak Obama 2015-nji ýylyň 28-nji iýulynda Afrika bileleşiginiň Addis-Abebada geçirilen ýygnaşygynda «afrikaly atanyň ogludygyny» aýdyp başlaýan nutugynda Afrikanyň demokratiýada ýeten üstünlikleriniň kürsüsini elden bermek islemeýän liderler sebäpli howp astyndadygyny aýdypdy.

Obama sözünüň dowamynda (afrikaly liderlere ýüzlenip) toplan şunça baýlyklary bilen pensiýa çykyp, çeken zähmetiniň hözirini görüp ýaşamagyň deregine wezipesini başgalara tabşyrmakdan gaça durmalaryna düşünmeýändigini, käte şu tetelli ýolbaşçylaryň «halky diňe men bir agza bakdyryp

bilerin» diýýändigini, aslynda bu ýagdaýyň muny diýýän ýolbaşçynyň emelsizliginiň delilidigini ýañzydypdy.

Obama çykyşynda afrikaly liderleriň kürsä bolan yşkyna ünsi çekendigine garamazdan, mundan has beter zyýanly emele gelmä, ýagny, kagyz ýüzünde «respublika» we «parlamentar demokratiýa» diýilýän birnäçe afrika ýurdunyň gaýryresmi (bikanun) dinastiýalar tarapyndan dolandyrylýandygynyň üstünde durup geçmändi.

Esasynda, yklymdaky liderleriň diňe kürsä ýapysyp ýatmak bilen oňmaýan, häkimiýetiň özlerinden soň maşgalasynda saklanyp galmagy üçin gerekli syýasy we ykdysady şertleri taýýarlaýan ýagdaýlary bilen ýüzbe-ýüz bolýarys.

Bu ýazgymyzda döwletiň hususlaşdyrylmagy hökmünde baha berip boljak emele gelmäni, ýagny, Sahara çölüniň aňyrsyndaky Afrika döwletleriniň birnäçesinde döwletiň ýeke-täk maşgala we onuň hyzmatdaşlyk saklaýan gatnaşyklaryna hyzmat eder ýaly ýagdaýa getirilmegini käbir ýurtlaryň mysalynda seljerip hem-de bu ýagdaýyň sebäpleri bilen netijeleriniň üstünde durup geçeris.

• Gabon

Omar Bongo 1935-nji ýylda ýurduň gündogaryndaky Lewaý (häzirki ady Bongowill) posýologynda dünýä indi.

1953-nji ýylda Fransiýanyň Azat Masonlar guramasynyň agzalygyna giren Bongo fransuz goşunynda we kontrrazwedka gullugunda gulluk etdi. 1960-njy ýylda ýurt Garaşsyzlygyna gowşandan soň döwlet ýolbaşçysynyň orunbasary wezipesine bellendi.

Dört ýyldan soň amala aşyrylan döwlet agdarlyşygynda zamuna alynandygyna garamazdan, fransuz desant goşun bölümleriniň geçiren operasiýasynyň dowamynda halas edildi we hökümet täzeden düzüldi.

1967-nji ýylda Leon Mbanyň ölümünüň yzysüre döwlet ýolbaşçysy boldy we 2009-njy ýylda tä ölýänçä tegelek kyrk iki ýyllap kürsüsini elden bermedi.

1973-nji ýylda kakasy Omar Bongo ýaly musulman dinine giren Ali Bongo 2009-njy ýyldan bäri Gabonyň ýurt baştutanynyň

ornunda otyr. Gepiň keltesi, ýurt elli iki ýyl bäri Bongolar maşgalasynyň elinde.

2015-nji ýylyň iýulynda täze stadionyň açylyşyna gatnaşmak üçin Gabona gelen Lionel Messi we döwlet ýolbaşçysy Ali Bongo. Surat: Stiw Jordan-AFP

Bongo maşgalasynyň wagtal-wagtal «dinastiýa» diýip atlandyrylmagynyň aňyrsynda diňe ataly-ogul Bongonyň däl, eýsem şol bir wagtyň özünde maşgalanyň beýleki agzalarynyňam döwletde möhüm wezipeleri eýelemegi-de bar.

Mysal üçin, 2016-njy ýyldaky prezident saýlawlarynda onuň bäsdeşi öz giýewi Jean Ping, Konstitusion suduň başlygy Marie-Madeleine Mborantsuo bolsa Omar Bongonyň iki çagaly oýnaşydyr. Şeýle-de, onuň aýal dogany prezidentiň geňeşçisi, erkek dogany-da Maliýe ministri wezipesinde otyr.

• Ekwator Gwineýasy

1968-nji ýylda Garaşsyzlyk alynan badyna ýurduň birinji prezidenti we özüni hemişelik prezident diýip yglan eden agasy Francisco Ngemanyň garşysyna harby döwlet agdarlyşygyny gurnap, häkimiýete gelen Teodoro Obiang Ngema Mbasogo 1979-njy ýyldan bäri tegelek kyrk ýyllap döwlet ýolbaşçysy wezipesinde

otyr. Ýagny, ol «iň uzak wagtlap häkimiýetde oturan lider» unwanynyň eýesi.

Şol bir wagtyň özünde onuň «Körpe Teodoro» lakamly ogly Teodoro Ngema Obiang 2012-nji ýyldan bäri prezidentiň birinji orunbasary we milli howpsuzlyga jogap berýär.

Konstitusiýa laýyklykda ata Obiang pensiýa çyksa, birinji orunbasary ýerine geçip bilýär. Onuň ikinji ogly Gabriel Obiang bolsa Nebit we tebigy baýlyklar ministri.

Teodorin Obiang / Surat: AFP

2014-nji ýylda geçirilen “Türkiýe-Afrika hyzmatdaşlygynyň ikinji ýygnaşygyny geçiren nebite baý Ekwator Gwineýasy dünýäde ýurda girýän girdejiniň paýlaşynyň iň adalatsyz ýurtlarynyň biri.

Ilatynyň ýarsyna golaýy arassa agyz suwuna mätäçlik çekýär. Dogulýan her baş çagadan biri baş ýaşamanka aradan çykýar.

Beýleki bir tarapdan ýurduň prezidenti wezipesine hukuk gazanan Teodorin, ýurduň bir ýyllyk nebit girdejisiniň 10%-na barabar jemi 300 million dollary lýuks awtoulaglary we Maýkl Jeksonyň ýatlamalar kolleksiyasyny satyn almaga harçlap bilýär.

Döwlet emlägini öz hasabyna geçirmekde aýyplanyp garşysyna

Fransiýada derňew işi açylan Obiangyň fransuz sudunyň kabul eden kararynyň çäginde «ikinji elden» satyn alynan bahasy iň pesi ýarym million dollardan başlap sekiz million dollara ýetýän lýuks awtoulaglardan 11 sanysynyň Şweýsariýada elinden alynandygy we geçen sentýabr aýynra auksiona çykarlyp satylandygy habar beriş serişdeleriniň diline düşüpdi.

• Kongo Demokratik Respublikasy (Kongo-Kinşasa)

1965-1997-nji ýyllar aralygynda 32 ýyl dowam eden Mobutu hökmürowanlygynyň döwründe «gozgalaňçy lider» Laurent Kabila goňşy ýurtlar Ruandanyň, Ugandanyň we Angolanyň goldawy bilen 1997-nji ýylda paýtagt Kinşasany ele geçirip, döwlet baştutany boldy.

Graždanlyk urşunda özüni goldan ýaranlary bilen arasyna tow düşmeginiň yzysüre 2001-nji ýylyň 16-njy ýanwarynda ýakyn goragçysy tarapyndan janyna kast edildi.

Josef Kabila / Surat Reuters-Kenny Katombe

Kabilanyň ölüminden soň onuň ogly Žozef Kabila döwlet ýolbaşçysy diýip ygylan edildi. Ž.Kabila karýerasyna ýönekeý ofiser bolup başlanam bolsa, kakasynyň dört ýyllyk häkimiýeti döwründe goşun generallygyna çenli ulaldylyp, ýurt

ýolbaşçysynyň mirasdüşerligine taýýarlanypdy.

18 ýyllap ýurdy dolandyran Ž.Kabila diňe iki gezek prezident saýlanma düzgüniniň bardygy sebäpli, 2019-njy ýylyň saýlawlaryna kandidaturasyny goýmady, emma ýerini sesleriň bary-ýogy 25%-ni alandygy çak edilýän Feliks Çisekedä tabşyryp, özi tutynyň aňyrsyndan ýurdy dolandyrmaga başlady. Şonuň üçin Çisekedä «Kabilanyň Medwedýewi» hem diýilýär.

• Keniýa

Keniýada häzirem döwlet ýolbaşçysy wezipesinde oturan Uhuru Kenýatta garaşsyzlyk alynandan soň ýurduň prezidenti bolan Jomo Kenýattanyň ogludyr.

J.Kenýattanyň gozgalmaýan emläk, bank işleri, ätiýaçlandyryş, oba hojalyk we turizm pudaklaryna goýan maýa «goýumlarynyň» saýasynda U.Kenýatta ýurduň iň baý adamydyr.

Onuň mediýa pudagyna goýan maýa goýumlary syýasy güýji bilen birlikde ykdysady güýjüniň möhletini uzaldýar.

Uhuru Kenýatta Simon Maina AFP

Ýokarda üç anyk mysaly görkezilen döwletiň hususlaşdyrylmagy

faktyň arasynda nýuanslarlar bolmak bilen bir hatarda birnäçe Afrika ýurdunda ýüze çykyp dur.

Kadadan çykmalar ýaşyryn saklanansoň, hemmesiniň umumy syýasy bähbidi, birinji nesliň onlarça ýyllap häkimiýet başyny saklap oturmagy, öz ýerlerine geçirjek ikinji nesli möhüm wezipelere getirmegi, aradan geçen wagtyň dowamynda ýurduň ykdysady çeşmeleriniň gözegçilik astyna alynmagy we talanmagy olarak görülüyor.

	Demokrasi Endeksi	İnsani Gelişim Endeksi	Yolsuzluk Algısı Endeksi
Norveç	1	1	7
Singapur	66	9	4
Uruguay	15	55	23
Botsvana	28	101	34
Togo	138	165	129
Gabon	124	110	124
Kongo-Kinşasa	165	176	161
Kenya	98	142	144
Angola	123	147	165

Çeşme: UNDP, Transparency International, Economist (2017)

Ýokarky grafigiňizde-de görşüňiz ýaly, maşgala döwletleri global indekslerde iň yzdaky orunlary eýeleýär. Kemçiliklidigine garamazdan, hereket edýän demokratiýasy bolan Botswanada bolsa ýönetişime ilişkin konularda dünýa geneline üst sıraları zorlayabiliyor.

• Daşardan berilýän goldaw beleň berýär, gorky içine yapýar

Özüni döwletiň hojaýyny ýaly görmek düşünjesi kolonial döwürden öňki Afrikadaky awtoritarlygyň düýp häsiýetinden gelip çykýar.

“Patrimonial” diýlip at berilen awtoritar tarzda döwrebap manysyny heniz alyp ýetişmedigem bolsa, döwlet dolandyryşynyň töwereginde jemlenýär we onuň şahsy baýlygy ýaly görülýär.

Häkimiýet tradision görnüşde kesgitlenen formalarda çalyşýardy, dolandyryş işlerini alyp baran adamlaryň döwlet ýolbaşçysy bilen gatnaşyklaryny jemgyýetçilik hyzmatynyň şahsy däl hili däl-de, lidere ýapjalyk edip oňaryşy kesgitleýärdi.

Iň möhüm wezipelere birkemsiz ýapjalyk etjegine kepillenilenler bellänýärdi, özem şeýle ýagdaýda belli karara maşgala agzalaryndan biriniň pikiri boýunça gelinýärdi.

Özbaşdak döwletleriň ýüze cykyp ugran wagtyna çenli dünýäniň başga ýerlerinde-de köp duş gelinen dolandyryşyň awtoritar formasy Afrikada kolonial güýçler tarapyndan orta atylan “gytaklaýyn dolandyryş” garaýşy çarçuwasynda-da goraldy.

Ýagny, jemgyýetiň dowam edip gelýän liderleri postlarynda galdyrylýar, emma kolonial dolandyryşyň talaplaryny berjaý etmegine garaşylyr. Tersine hereket etjek bolsa, ornundan agdarylýar we ýerine täze lider (şef) bellänýärdi.

Aýratynam, kolonial dolandyryşlaryň kanunlar bilen kesgitlenen rasional döwlet dolandyryşyny gurmak ýaly maksadynyň bolmazlygy lider indeksli tradision hökmürowanlygyň ömrüni dowam etdirmegine ýol açýar.

Beýleki bir tarapdan, garaşsyzlyk ugrundaky göreşleriň belli bir şahslaryň karizmatik şahslarynyň töwereginde şekillenmegi bu şahslaryň garaşsyzlykdan soň «ýeke-täk adam» režimlerine öwrülmeğine getirdi.

Şol döwürüň «Sowuk uruş» şertlerinde her bir blok ýaranlyk gatnaşygyny guran Afrika ýurtlatyndaky antidemokratik hökümetlere we olaryň eden-etdiliklerine göz ýumdy.

Hasam beteri, olara syýasy we ykdysady taýdan goldaw berip, «ýeke-täk adam» hökmürowanlyklarynyň döwleti we býurokratiýany öz şahsy bähbitleriniň töwereginde jemlenmegine mümkinçilik dörettdi.

Şeýle şertlerdäki käbir hökmürowan afrika režimleri totalitarlyga tarap gyşardy.

Bütün bu zatlar bolup durka, korrupsiýa we eden-etdilikler liderleriň özlerini, maşgalalaryny hem-de ýakyn töweregini goragyny güýçlendirmek motiwasiýasyna itergi berdi.

Munuň üçinem ölenlerinde ýerlerini iň ynamdar adamlarynyň,

ýagny, öz maşgalasyndan biriniň almagy üçin gerekli insfrakturany gurmak netijesini emele getirdi.

Tersine bolanda, Angolada bolşy ýaly häkimiýet partiýasynyň içinde bolup geçen «nobat çalşygynyň» garyşyk portugal-angola milletinden emele gelen ýolbaşçy kliginiň içinde bolmak bilen bir hatarda öňki prezident dos Santosyň kyrk ýylda guran maşgala döwletini dem salymda ýer bilen ýegsan edip bilýändigini görüldi.

Ýogsam bolmasa dos Santos rus aýalyndan bolan gyzy Izabellany öz ýerine taýynlap otyrды. Dos Santos munuň bilen baglanyşyklylykda gyzy Izabellany Afrikanyň iň uly ikinji nebit öndüriji döwlet firmasy «Sonangol»-yň ýolbaşçy düzüminiň başlygy wezipesine, ogly Žoze Filomenony-da ýurduň suwerenny fondunyň başlygy wezipesine belläpdi.

Häzirki wagtda dos Santosyň özi Ispaniýada, gyzy Portugaliýada meýletin sürgünde, 1,5 milliardlyk korrupsiýada aýyplanýan oglunyň bolsa garşysyna Angolada derňew işi gozgaldy.

Dos Santos (çepde) 23.08.2017-nji ýylda geçirilen saýlawlaryň yzysüre oruntutary João Lourenço bilen / Surat: Marco Longari – AFP

- **Kösenjini hemişe halk çekýär**

Awtoritar-totalitar afrika režimleriniň dolandyryňan döwleti maşgala firmasyna öwürlmek bilen bir hatarda; bilim, saglygy goragyş, insfraktura, zähmet gatnaşyklary we howpsuzlyk ýaly jemgyýetçilik hyzmatlary üçin harçlanmaly serişdeler liderler we olaryň maşgala agzalary tarapyndan Günbatar ýurtlarynyň paýtagtlaryndaky gozgalmaýan emläklere (jaýlar, willalar, oteller we ş.m.), offshore firmalara, lýuks sarp edijilikli önümlere akdyrylýar.

Döwlet aparatyny saklap duran maşgala we onuň ýaranlary baýlaşýan bolsa, halkyň agramly bölegi bolsa barha garyplaşýar.

Şeýle hem edeniňi edip gezmek – jezasyzlyk medeniýeti korrupsiýanyň hemme ugurda giňden ýaýramagyna we «gämisini sürýän kapitan» garaýşynyň ornaşmagyna sebäp bolýar.

Şunuň bilen baglanyşyklylykda tanyş-bilişe esaslanýan gatnaşyklar ykdysadyýetiň işleýşini bozýar, işsizligi artdyrýar, içerki howpsuzlyk meselelerini ýüze çykarýar.

Garyp gatlak bikanun göçhä-göçlüge ýönelýär, aglabasy orta synpa degişli bilimli we kämillik ýaşyna ýeten oglan-gyzlar daşary ýurda göçýär.

Aýratynam, dygysyz daşary ýurda çykýan kapital we adam çeşmesi korrupsiýanyň, garyplygyň we yzagalaklygyň çarhynyň üstüni ýetirýän faktora öwürülýär.

Netijede, 1643-nji ýyldan 1715-nji ýyla çenli 72 ýyllap Fransiýany dolandyran korol Lui XIV ýaly «döwlet meniňki» diýjek derejede döwleti hususlaşdyran afrikaly liderleriň öz halklaryna we durnuklylyga has köp zeper ýetirmezligi üçin halkara jemgyýetçiliginiň ýazgarmagy gerek.

Iň bolmanda dil ujundanam bolsa hemmeleriň ylalaşýan «seniň terroristiň, meniň terroristim» garaýşynyň ýalňyşlygy we munuň howpuna meňzeş görnüşde “seniň diktatoryň, meniň diktatorym” çemeleşmesindenem el çekmegiň wagty bireýýäm geldi, geçibem gitdi.

Ýusuf KENAN KÜÇÜK,
Afrikany öwreniji.

ykenan.kucuk@gmail.com

01.12.2019 ý. Publisistika